

**QƏDİM TÜRK ŞERİ ƏNƏNƏLƏRİ
AZƏRBAYCAN XALQ ƏDƏBİYYATINDA****M.V.VƏLİYEVƏ***

Folklor geniş xalq kütləsinin yaradıcılıq məhsuludur. Bu baxımdan Azərbaycan xalq şeri olduqca zəngindir, xalq şerinin zənginliyi faktı həm kvalitativ, həm də kvantitativ mənada özünü doğruldur.

Azərbaycan xalq şerinin qədim nümunələrinə «Kitabi-Dədə Qorqud»da rast gəlirik. O da doğrudur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının poeziya faktı olub-olmaması məsələsi elə indi də poetiklər arasında müəyyən mübahisələr törətmişdir. Elə bu mübahisənin həlli bir çox məsələlərin şərhində böyük fayda verə bilər.

Türk şerinin tanınmış tədqiqatçılarından İ.V.Stebleva hələ keçən əsrin 60-cı illərində Orxon-Yenisey mətnlərini poeziya nümunəsi kimi təhlil etmiş, ritm yaradan vasitə kimi səs tərkibinin roluna ayrıca bölmə də həsr etmişdir.

Azərbaycan xalq şerinin ən qədim nümunələri bizə olduğu şəkildə gəlib çatmamışdır. Bu folklor nümunələri bizə elə gəlib çatıb ki, sonrakı dövrdə yaranan nümunələrlə qarışmaya məruz qalıb, onlara hər vaxt diferensiasiya etmək çətindir. Yalnız analitik təhlil şəklində bunu görmək olar. Müxtəlif folklor əsərlərində təsadüfdən-təsadüfə rast gəldiyimiz misra və ya bəndləri çıxmaq şərtilə, əldə olan faktların əksəriyyəti şerimizin qafiyəli dövrünə aiddir.

Görkəmli türkoloq fonetist A.M.Şerbak Orxon-Yenisey abidələrinin şer faktı olmasını tamamilə inkar etsə də, Azərbaycan folkloru mətnlərində buna bənzər nümunələrlə az da olsa rastlaşırıq. «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi qədim və bədii dilimizin şer və nəsr lədlərini eyni dərəcədə mükəmməlliklə nümayiş etdirən bu abidədə biz artıq bu ərazidə yaşayan türklərin estetik düşüncə tərzinin daha dərin olması ilə rastlaşırıq.

Qədim türk şerində əsas poetexniki vasitə, ritm yaradan vasitə kimi özünü göstərən daxili və xarici alliterasiya «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı nəzm və nəsr parçalarında poetexniki vasitə, aşiq şerinin şəkillərində isə bəzən poetexniki, çox zaman isə üslubi vasitə kimi özünü göstərir.

* Vəliyeva Məfkurə Vaqif qızı – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti.

Orxon-Yenisey abidələri ilə müqayisədə bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, VI-XIII əsrlərdəki poeziya dili (Orxon-Yenisey nəzərdə tutulur) Qərb türklərinin («Kitabi- Dədə Qorqud» materialları) poeziya dilindəki diferensiasiyasının daha əvvəlki dövrlərdə başlanması qənaətinə gələk.

Azərbaycan folklor materialları üzərində apardığımız linqvo-poetik tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, türk şerində alliterasiyanın əmələ gəlməsi başqa dillərin təsiri ilə deyil (burada əsasən monqol dili nəzərdə tutulur) türk dillərinə xas olan aqqliyitativ quruluşla bağlı olan məsələdir. Bundan başqa german dilləri ilə müqayisədə isə türk və monqol abidələrindəki alliterasiya demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Həm də əgər alliterasiyanın türk şerində mövcudluğu proaltay mərhələsinə düşürsə bu zaman müstəqil olaraq monqol təsirindən danışmaq məntiqsizdir, belə ki, həmin vəziyyətdə alliterasiya, ümumiyyətlə, ümumaltay dilinin məhsulu olur. Monqol hücumlarına qədər də türk şerində alliterasiya mühüm poetik faktor kimi mövcud olmuşdur. «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanları tamamilə alliterasiyalı şer nümunəsidir. Nəzərə alsaq ki, «Kitabi- Dədə Qorqud»un bizə gəlib çatanı yazıya alınan nümunələri daha sonrakı dövrlərlə bağlıdır və biz burada eyni nitq hissəsinə aid olmayan qafiyələrlə də rastlaşırıq, hətta qafiyəli şerin

Hanı dediyim bəy ərənlər
Dünya mənim deyənlər

tipli nümunəsi isə VI-VIII əsrlərdəki daş kitabələrin tam mənada şer nümunəsi kimi qəbulunu şübhə altına almır. Bizim folklor nümunələri üçünsə VI-VIII əsrlərdəki kitabələrin dili çoxdan keçilmiş mərhələ idi. Düzdür, Orxon-Yenisey abidələrində alliterasiya annaforada özünü daha çox göstərir. Bu da bəzən onun rəngarəngliyi bərdə tam fikir yürütməyə imkan vermir. Lakin abidələrdə sətirlər daxilində sözlərin alliterasiyasına rast gəlinmir. Fonem variantları, eyni zamanda bir neçə səsin alliterasiyası da fikrimizi tam əsaslandırmağa sübutdur.

Klassik ədəbiyyatımızda türk şer ənənələrinin mövcud olduğu, (xüsusilə Nəsimi və Füzulinin) folklor materiallarında isə sübutları üzərindəki inkişaf göz qabağındadır.

Monqol dilinin təsiri məsələsinə gəldikdə isə onun demək istərdik ki, yakut, xokas və bu kimi türk dillərində əsas poetik vasitə kimi işlənməsi məhz onunla əlaqədardır. Müasir dövrdə Şərqi Türkünstan, Qafqaz və Kiçik Asiyada alliterasiyanın poetexniki vasitədən üslubi vasitəyə keçməsi də şerin ağırlıq mərkəzinin misranın əvvəlindən sonuna keçməsi ilə bağlıdır. Bu faktorun özü də türk dilinin qayda-qanunları ilə sıx bağlıdır.

Türk şerinin təşəkkül və təkamülünü izləmək üçün Azərbaycan folkloru materialları zəngin bir mənbədir desək, yanılmazıq. Frazoloji birləşmələrdən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış bu nümunələrdə qədim türk şeri ənənələrini görmək mümkündür, ümumiyyətlə qədim insanlar şerdə birdən-birə səs təkrarı

işlətməklə vəzn yarada bilməzdilər. Bu təkrarlar sadədən mürək-kəbə doğru, azdan çoxa doğru bir inkişafın nəticəsidir. Ritmin saxlanılmasında əsas zəmin kimi söz təkrarlarının iştirakına az da olsa bayatılarımızda rast gəlinir.

Əgər bir çox bayatılarda xarici alliterasiyanın 12 forması ilə rastlaşırıqsa (bu formaların özünün də aktivi, passivi, ritm yaratmaqda hətta qafiyəni üstələyən də var) aşiq şerinin digər şəkillərində isə misraların bir-birinə bağlanması daxili alliterasiya ilə qafiyə paralel çıxış edir. Dilimizdə mövcud olan daxili alliterasiya imkanları da elə qədim türk şeri ənənləri ilə bağlı olan məsələdir. Məhz frazeoloji birləşmələrin, atalar sözü və məsələlərin, qarğış və alqışların qurulma modelləri də həmin prinsiplərə «sadiqlik»lə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Türk xalqları ədəbiyyatında «manı» növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri. «Azərbaycan öyrənmə yolu», 1930, №4-5.
2. Наси́ев Т. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. В., Maarif, 1979.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л., ГИХЛ, 1940.
4. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. Наука, 1965.
5. Стеблева И.В. Происхождение и развитие тюркской аллитерационной системы в связи с историческим родством тюркской и монгольских языков. Сов. тюркология, 1971, №6.

ТРАДИЦИИ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО СТИХОСЛОЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

М.В.ВЕЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Факт обогащения азербайджанского народного стихосложения и в качественном, и в количественном смысле находит свое подтверждение.

В древнетюркском стихотворении основные поэтехнические средства проявляются в «Китаби-Деде Коргуд» и в ашугском стихотворении, иногда в качестве поэтехнического, иногда в качестве стилистического средства.